

Örökölt terhek, örökölt döntések?

A családi sérelmek és a politikai cselekvési mintázatok lehetséges összefüggései

Gerő Márton ELTE Társadalomtudományi Kar, egyetemi adjunktus, ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont, kutató, tudományos főmunkatárs

Székely Júlia ELTE Társadalomtudományi Kar, egyetemi adjunktus

Tóth Fruzsina ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, egyetemi adjunktus

Absztrakt: A tanulmány azt vizsgálja, hogyan befolyásolják a huszadik századi magyar történelmi traumái és ezek családi és egyéni emlékezete, az egyén demokráciához és joghoz való viszonyát. A 2024 májusában, 1350 fős reprezentatív mintán végzett kérdőíves kutatás eredményei szerint a válaszadók 37%-a számolt be valamilyen családi vagy egyéni sérelemről. Ezek emlékezete különösen a II. világháborúhoz és az azt követő időszakhoz kötődik, de meglepően sokan említenek sérelmeket a rendszerváltás utáni évekből is. Az elemzés kimutatja, hogy az elszenvedett sérelmek vagy ezek emlékezete összefüggenek a politikai részvétel különböző formáival és pártpreferenciákkal. Az eredmények arra utalnak, hogy a kollektív családi emlékezet mobilizáló hatással bírhat, és hosszú távon is alakíthatja a demokratikus cselekvési mintázatokat. Vizsgáltuk azt is, hogy a sérelmek és ezek emlékezete hogyan hatnak a pártpreferenciákra, amely kapcsán talán legfontosabb megállapításunk, hogy ugyan a populista és a szélsőjobb politikai ajánlatot sokszor nevezik sérelempolitikának is, de ez nem ugyanaz, mint ami az emlékezetben vagy a tapasztalatban jelentkezik. Sőt a kérdőív alapján megjelenő hangsúlyosabb sérelmek inkább csökkenteni látszanak a Fideszre való szavazási hajlandóságot.

Kulcsszavak: trauma, emlékezetszociológia, demokratikus viselkedés, jogtudat

Inherited Burdens, Inherited Decisions?

Possible Connections Between Family Hurts and Political Action Patterns

Abstract: The study investigates the traumas of twentieth-century Hungarian history and the remembrance of that how even if shapes individuals' relationship to democracy and the law. Based on a representative survey of 1,350 respondents conducted in May 2024, 37% reported some form of family grievance. These memories are especially linked to World War II and its aftermath, but a surprising number refer to the post-transition period as well. The analysis reveals correlations between experienced or remembered grievances and various forms of political participation and party preferences. Findings suggest that collective family memory may have a mobilizing effect, potentially shaping democratic behavioral patterns over the long term. We also examined how traumas and their remembrance influence party preferences. Perhaps our most important finding in this regard is that, although populist and far-right political platforms are often described as grievance-based politics, this is not the same as the grievances rooted in personal or collective memory and experience. In fact, the more prominent grievances identified through the survey appear to correlate with a decreased willingness to vote for Fidesz.

Keywords: trauma, memory studies, democratic behavior, legal consciousness

Bevezetés

Az emlékezet továbbörökítésével nemcsak információkat adunk át, hanem egyéni és generációs élettapasztalatokat, mintákat és stratégiákat is. Mindezek legalább annyira hatnak – vagy hathatnak – az egyén hétköznapi viselkedésére, azaz hogy mit és hogyan érdemes tennie vagy sem, mint a tágabb értelemben vett demokratikus cselekvési gyakorlataira, illetve a demokráciához, a demokratikus intézményrendszerekhez és a demokratikus viselkedéshez való viszonyulására is. Feltételezésünk szerint a társadalom demokratikus érték- és cselekvéskészlete függ az emlékezet különféle módzataitól, az egyének által hordozott traumáktól és attól, hogy milyen módon voltak képesek feldolgozni azokat.

A 2023-ban megkezdett *Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténeti háttérben* c. kutatásunk elsődleges célja annak pontos feltárása, hogy a modern kori magyar történelem traumái, melyek a legtöbb család történetét nagyban meghatározták, miként alakítják a család, illetve az egyén demokráciához fűződő, tágan értelmezett viszonyát.

Kutatásunk a politikai szocializáció és az emlékezetszociológia kutatási területének metszetében helyezkedik el, és a jogtudat kulturális megközelítésére támaszkodik. Ennek alapállítása, hogy amennyiben a demokráciához és jogállamisághoz fűződő viszonyt meg akarjuk érteni, újra kell értelmeznünk az egyes tudományágak közötti határvonalat, azaz minél inkább interdiszciplinaritásra kell törekednünk. Ennek megfelelően a nagy társadalmi intézmények működése helyett azt szeretnénk vizsgálni, hogy a „struktúra, a kultúra és a cselekvő hogyan alakítják kölcsönösen egymást” (Fleck et al. 2017: 11), illetve hogy mindezek hogyan konstruálják a hétköznapi környezetét. A demokrácia működését jogi eszközkészletünkön keresztül is elemezhetjük (Ewick és Silbey 1998; Kiss 2014; Hertogh 2018), ami felfogható és értelmezhető a demokrácia egy mutatójaként, hiszen az egyén jogi stratégiája, annak tudatos használata vagy épp elkerülése túlmutat önmagán, s képet ad a demokrácia állapotáról is.

Ezen elméleti kereten belül a projekt kifejezetten számol a magyar – illetve tágabb értelemben közép-kelet-európai – sajátossággal is, miszerint a huszadik század során számtalan rendszerváltás tanúi lehettünk: ahogy Csákó Mihály is hangsúlyozza, „ebben az évszázadban az ország nyolc rendszerváltást élt át, és ezek általában az előző rendszer megtagadásával jártak együtt. Ha gyorsan történnek a politikai és társadalmi változások, a társadalmi tudatban egymásra rakódnak az egymást követő rendszerek legitim értékei. Az új értékek elfogadásához, a régiek újraértékeléséhez idő és tapasztalat kellene, ennek híján a körülmények nyomására az emberek sajátos stratégiákat dolgoznak ki” (Csákó 2004: 542). Ráadásul az 1989-es rendszerváltáskor formálisan megteremtett jogállami feltételek, intézmények és a deklarált jogok nem tudtak feltöltődni tartalommal, pontosabban semmiképp nem azzal a tartalommal, mint egy nyugati demokratikus hagyományokat régebb óta ápoló országban. Történelmi hagyományaink, a szaggatott társadalmi-történelmi folyamatok és az ezek miatt át- és megélt traumák mélyen bevéődtek cselekvési mintázatainkba (Fleck 2004), ami azt is feltételezi, hogy a politikai és társadalomtörténelmi változások rendkívül komplexen, sokszor egymásra rakódva, egymással keveredve jelenhetnek meg a családtörténetekben.

Mindezek megragadására kutatásunk egy kevert módszertani megközelítést alkalmaz (Creswell 2009: 208–216; Creswell és Plano Clark 2018), amely egymást kiegészítő módon használja a kvantitatív és kvalitatív módszereket: egyrészt egy reprezentatív mintán végzett kérdőíves kutatás segítségével azt szeretnénk makroszinten leírni, hogy általában milyen „benyomások” jellemzik a mai magyar társadalomnak az egyes társadalmi korszakokról alkotott képét, illetve milyen demokratikus eszközkészletnek van a birtokában, másrészt narratív élettörténelmi interjúk segítségével azt fogjuk megvizsgálni, hogy az egyén által „örzött” és tovább írt családtörténet, illetve családi emlékezet hogyan hat az élettörténelmi elbeszélő demokratikus viselkedésére.

Jelen cikk a 2024-ben lekérdezett kérdőíves kutatás¹ első eredményeit összegzi, a családi traumák és a politikai cselekvési mintázatok lehetséges összefüggéseire

¹ A tanulmány az NKFIH K 143092 *Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténelmi háttérben* című kutatási projekt keretében készült.

fókuszálva. A tanulmányban elsőként olyan korábbi kutatásokat tekintünk át, melyek fókuszában szintén az általunk is vizsgált kérdések állnak, azaz hogy a család, illetve a családot ért történelmi tapasztalatok milyen szerepet tölthetnek be a demokratikus politikai szocializáció folyamatában. Másodjára bemutatjuk a kérdőíves vizsgálat és a mintavétel jellemzőit, illetve a családok életében a 20. század eleje óta előforduló sérelmek felmérésének eszközeit. A harmadik részben a vizsgálat leíró eredményeit ismer-tetjük: a sérelmek előfordulási gyakoriságát, illetve ezek egyszerű együttjárásait társadalmi háttér-változókkal és a politikai részvétel különböző formáival.

A politikai szocializáció és a családi sérelmek pozíciója a korábbi kutatásokban

A politikai szocializáció folyamata

A társadalomtudományokon belül a szocializáció fogalmán általában egy olyan folyamatot értenek, amelynek során az egyén személyisége fokozatosan alakul ki bizonyos társadalmi normák és értékek elsajátításán és a különféle társadalmi szerepekben elvárható viselkedés megtanulásán keresztül. Ennek a szocializációs folyamatnak különféle terepeit különböztetik meg (pl. család, kortárs csoportok, iskolák, munkahelyek, média), amelyek közül a klasszikus elméletek a családot tekintik az elsődleges szocializációs közegnek (pl. Giddens 2008).

Ezen szocializációs kutatásokon belül külön kutatási irányt képez a politikai szocializáció témája, mely – ahogy Csáky Mihály (2004) is hangsúlyozza – az USA-ban a hatvanas évektől kezdődően került a kutatók érdeklődésének fókuszába. A politikai szocializáció fogalma Herbert H. Hyman 1959-ben megjelent könyvének címében bukkant fel először, amely a politikai szocializációt szintén egy olyan tanulási folyamatként azonosította, melynek során az egyén különféle – a társadalom különböző aktorai által közvetített és a társadalmi helyzetének megfelelő – politikai attitűdöket tesz a magáévá (Hyman 1959: 25).

Bár Hyman – ahogy később más kutatók is (pl. Easton és Hess 1962; Greenstein 1965; Easton és Dennis 1969) – szintén a családot tekintette a politikai szocializáció legfontosabb terepének, abban nem mutatkozott egyetértés, hogy a gyermekkori szocializáció mennyire bír tartós befolyással a felnőttkori politikai cselekvés terén. Míg számos kutató érvelt a korai életkor élményeinek meghatározó jellege mellett (pl. Easton és Dennis 1969; Dennis és McCrone 1970; Jennings és Niemi 1968; 1974), mások elvitták ezen impulzusok determinisztikus jellegét: Marsh (1971), Searing, Schwartz és Lind (1973), Kinder és Sears (1985), illetve Alwin és Krosnick (1991) is számolnak a dinamikus változás lehetőségével, azaz alapvetően két fogalom – a marandóság és az átalakulás – összefonódásán keresztül magyarázzák a politikai szocializáció folyamatát. Ide kapcsolódik Percheron (1990) kutatása is, mely azt hangsúlyozza, hogy az egyén nem csupán passzívan átveszi a különböző szocializációs terepek által közvetített normákat, hanem saját tapasztalatai révén aktívan alakítja is azokat.

A potenciális változások dinamikus lekövetésére több empirikus kutatás is kísérletet tett: míg Jennings és Niemi (1981) először 1965-ben, majd 1973-ban igyekeztek feltárni a generációk közötti folytonosság és változás dinamikáit egy amerikai középiskolásokkal és azok szüleivel készített panelkutatás segítségével, Jennings, Stoker és Bowers (2009) a családi mintázatok átörökítésének folyamatait felülvizsgáló kutatási projektje három egymást követő (amerikai) generációt tanulmányozott 1965-ös, 1973-as, 1982-es és 1997-es paneladatokon keresztül. E generációs kutatások lényeges állítása, hogy a fiatalkori családi politikai szocializáció szerepe – bár nem kizárólagos, de – jelentős, illetve hogy a politikai álláspontok reprodukciójának esélye – különösen a pártosság tekintetében – növekszik, ha a szülők politikai elkötelezettsége erős, politikai értékrendszerük határozott, álláspontjuk konzisztens, és a gyerekekkel folytatott beszélgetéseik gyakoriak.

Bár ezeket az állításokat Kroh és Selb (2009), illetve Kim és Stattin (2019) is megerősítik, manapság számos kutatás érvel amellett, hogy a család jelentősége fokozatosan csökken a politikai szocializáció folyamatában. Ennek okait részben a válások növekvő számával és a laza összetételű családminta tömeges elterjedésével (pl. Du Bois-Reymond és Sünker 2001), részben a kortárs csoportok és a média növekvő befolyásával magyarázzák (Owen 2008; Kudrnáč 2015; De Landtsheer et al. 2014). Mindezek fényében a családi átörökítési folyamatokat e tapasztalati mezők potenciális felértékelődésére tekintettel kell majd vizsgálnunk.

Ugyanakkor, míg az amerikai gyökerekkel rendelkező politikaiszocializáció-kutatásokban alapvetően szorul háttérbe a történelmi dimenzióra való reflexió, hiszen „az Egyesült Államok történelmének rövidege, gazdasági fejlődésének dinamizmusa és a bevándorlók társadalmi identifikációs törekvései szükségyszerűen vezettek egy jövőre orientált társadalmi gyakorlathoz, aminek a pragmatikus társadalomtudományok feleltek meg” (Szabó 1991: 16), az európai kutatók arra is rámutatnak, hogy a politikai szocializáció erősen beágyazódik az adott nemzet történelmi, politikai, társadalmi és intézményi viszonyrendszerébe, és mint ilyen alapvetően nemzetállami kereteken belül válik megragadhatóvá (Szabó és Csepeli 1984; Murányi és Berényi 1997; Bognár és Szabó 2017).

Ennek ellenére akadnak olyan nemzetközi kutatások, mint például a MYPLACE – Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement (2011–2015) –, mely a fiatalok közösségi és politikai szerepvállalását vizsgálta különböző európai országokban az interjú, a kérdőíves kutatás és terepmunka módszertanát vegyítve, vagy például Erik Amnå et al. (2019) politikai passzivitását elemző cikke, mely a CATCH-EyoU – Constructing Active CitizensHip with European Youth (2015–2018) – projekt adatait vette alapul. Szintén ide sorolható Hooghe és Wilkenfeld (2008) kutatása, akik az ESS adataival dolgozva amellett érveltek, hogy míg a közép-európai országok (Lengyelország, Csehország, Szlovénia) fiataljainak politikai értékfelfogása lényegesen különböző az észak-európai országokétól, országcsoportonként a különböző korosztályok (14, 18 és fiatal felnőttek) között meglepő hasonlóságok mutathatók ki. Utóbbiból is látszik, hogy a politikai szocializáció témáját sok tekintetben

hatékonyabban lehet vizsgálni egyes országok (vagy legalábbis régiók) szintjén, ami miatt a továbbiakban elsődlegesen a magyar kutatási előzményekre fókuszálunk.

Ebben a kontextusban, a mi kutatásunk szempontjából, Szabó Ildikó 2009-es *Nemzet és szocializáció* c. könyve a legmeghatározóbb, melyben Szabó a politikai szocializációt „az egyén és a politikailag megformált társadalom közötti interakciók egész életen át tartó folyamata”-ként definiálja, mutatva, hogy különös hangsúlyt helyez annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a magyar történelem különböző korszakai – 1945 előtt, a pártállami időszakban, 1989 után, illetve 1998 és 2006 között – hogyan befolyásolták az irányadó politikai szocializációs modellek kialakulását (Szabó 2009: 21). Szabó a rendszerváltás utáni időszak politikai szocializációjának modelljét fragmentáltként jellemzi, azaz azt állítja, hogy a szocializáció különféle tényezői (pl. család, iskola, média) között gyenge és esetleges kapcsolatok állnak fent. Az ezt a modellt fenntartó tényezők között kiemelten említi a feldolgozatlan történelmi tapasztalatainkat, különösen sérelmeinket, illetve azok kibeszéletlenségét (Szabó 2009). Bár Szabó több kutatásra is hivatkozik (pl. Marián és Szabó 1999; Karácsony 2005; Marián 2006), melyek a politikai szocializáció és az ellentmondásos történelmi tapasztalatok közötti összefüggéseket vizsgálják, végül a széttartó történelmi narratívákban való eligazodás nehézségei kapcsán az iskolák szerepét (is) hangsúlyozza.

A magyar tudományos kontextusban valóban rendkívül erős a politikai szocializáció iskolai környezetben való elemzése: míg Csákó Mihály és munkatársai a *Hetedikesek* névre keresztelt kérdőíves kutatása (Csákó et al. 2000) – melynek részben folytatása volt az *Iskola és társadalom* c. projekt is (Csákó 2018) – a magyar fiatalok demokráciához való viszonyát vizsgálta, Sik (2014) szintén középiskolás fiatalokkal és szüleikkel készített félig strukturált interjúkat, majd kérdőíves kutatást. Ugyanakkor az elmúlt évtizedben több publikáció jelent meg az egyetemisták és főiskolások politikai szocializációjáról is (pl. Szabó és Oross 2017; Szabó, Susánszky és Oross 2019; Kmetty és Szabó 2021). Bár ezek a tanulmányok a családi hatásokra is reflektálnak, saját kutatási projektünk fókuszáltabban kíván összpontosítani a család és a családot ért történelmi tapasztalatok mezejére.

A családi emlékezet szerepe a politikai attitűdök kialakulásának folyamatában

A politikai szocializáció folyamatában – ahogy fentebb leírtuk – a család elsődleges szerepet tölt(het) be, ugyanakkor érdemes hangsúlyozni, hogy a család számos funkciója közül számunkra annak emlékezeti gyakorlataira került a fókusz. Maurice Halbwachs (2018) nagy hatású, az emlékezetkutatást megalapozó munkájában mellett érvelt, hogy bár az egyes emlékek lehetnek egyéni, az emlékezés folyamata mindig közösségi cselekvés, melynek kontextusa társadalmi. Így az emlék maga a közösségi értelmezésben teljesedik ki: arra emlékezünk közösen, ami a közösségünk számára jelentős, ami a jelen értelmezése szempontjából fontos (Assmann 2012). Ebben az értelemben tanulmányunk a családra mint emlékezeti közösségre tekint: létezik-e egyáltalán a család mint emlékezeti közösség Magyarországon? És ha igen, milyen

hatással van az egyén politikai értelmezéseire, joghoz való viszonyára és demokratikus elköteleződésére (Gyáni 2016: 35–50, 403–431).

Mivel a családi emlékezet jelenségét a politikai szocializáció fogalmával összekapcsolva értelmezzük, szorosan a kutatásunk előzmények tekinthető Karácsony Gergely (2005) *A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon* c. kutatása, mely kérdőíves módszertannal igyekezett feltárni a bal- és a jobboldali választói blokk kialakulása mögött meghúzódó választói csoportjellemzőket (Karácsony 2005: 163). Karácsony abból a feltevésből indult ki, „hogyan ezeket a jellemzőket a választókat ért különböző történelmi hatások között kell keresnünk”, illetve hogy „a választókat – közvetlenül, a családjuk történetén keresztül vagy mint egy adott generáció tagjait – ért történelmi tapasztalatoknak alapvető befolyásuk van a politikai preferenciákra, akár másfél évtizeddel a rendszerváltás után is” (Karácsony 2005: 163). A 2003-as kutatás módszertani szempontból a családi traumákat hat korszakra vonatkozóan² nyolc sérelemtípuson³ keresztül vizsgálta (Karácsony 2005). Ebben a tekintetben Karácsony kutatásának legfontosabb állítása, hogy Magyarországon a bal- és a jobboldal nem a politika tartalmi kérdéseiben, hanem a politikához való viszonyában különbözik egymástól (Karácsony 2005: 197), ami nem feltétlenül a társadalmi státusz, a lakóhely vagy a vallásosság mentén, hanem a szavazók „múltja”, illetve a történelmi korszakok szocializációs hatása felől válik megragadhatóvá.

Ugyanakkor a családokat ért történelmi sérelmek kutatása – ahogy Szabó Ildikó (2009) is hangsúlyozza – nem egyedülálló: 1983-ban és 1989-ben egy értelmiségi vizsgálatban a szülőket és nagyszülőket ért politikai és vallási üldöztetést próbálták feltérképezni (Csepeli 1992), majd 1991-ben, 2005-ben és 2006-ban a teljes felnőtt lakosságot kérdezték a személyüket vagy családjukat ért sérelmekről (Simon 1992; Medián 2005; Marián 2006).

Míg az 1983-as és 1989-es kutatás az üldözöttség hat korszakát különböztette meg,⁴ az üldözöttség okát először hét,⁵ majd nyolc⁶ kategória mentén vizsgálták. A kérdésre, miszerint „Szülei, nagyszülei közül bárki szenvedett-e üldözést politikai-vallási-ideológiai okból?” 1983-ban a minta 42%-a, 1989-ben 47%-a válaszolt igenlően,

2 (1) a II. világháború előtt, (2) a II. világháború alatt, (3) 1945 és 1949 között, (4) az 50-es években, (5) a Kádár-korszakban, és (6) 1990 után.

3 (1) anyagi sérelem, (2) politikai üldöztetés és megkülönböztetés, (3) fogság, munkaszolgálat, deportálás, (4) B-listázás, kitelepítés, kuláklista, (5) politikai bebörtönzés, (6) vallási megkülönböztetés, (7) népcsoporthoz tartozás miatti megkülönböztetés, (8) származási megkülönböztetés.

4 (1) 1938 előtt, (2) 1938 és 1944 között, (3) 1945 és 1949 között, (4) 1950 és 1956 között, (5) 1956 és 1958 között, (6) 1958 után.

5 (1) zsidóság, (2) 1945 előtti baloldali tevékenység, (3) osztályidegenség (1950-es évek), (4) kisebbségi magyarság, (5) 1945 utáni baloldaliság, (6) 1956-os tevékenység, (7) 1945 előtti jobboldali tevékenység.

6 (1) zsidóság, (2) baloldaliság, (3) osztályidegenség (1950-es évek), (4) vallás, (5) kisebbségi magyarság, (6) 1956-os tevékenység, (7) jobboldaliság, (8) egyéb.

és mindkét esetben az 1938 és 1944 közötti időszakot, illetve a zsidóság kategóriáját jelölték meg a legtöbben. Ezzel együtt Csepeli hangsúlyozza, hogy „a jobboldaliság okán bekövetkezett üldözöttség bevallása [...] 1983-ban, valamint 1989-ben még nagyfokú kognitív diszzonanciát válthatott ki a válaszadóknál, hiszen fennállt az államszocialista rendszer”. Feltételezése szerint a rendszerváltás után „a baloldali családtörténeti múlt bevallását sújtja majd a szelektív felejtés” (Csepeli 1992: 239).

Ugyanakkor a rendszerváltás utáni kutatások – melyek kapcsán újra hangsúlyoznunk kell, hogy azok már nem kizárólag az értelmiségi réteget, hanem a teljes felnőtt lakosságot szólították meg – radikálisan alacsonyabb üldözési arányt találtak (lásd például Szabó 2009: 218). 1991-ben a felnőttek 24%-a mondta, hogy személyüket vagy családjukat sérelem vagy üldöztetés érte (Simon 1992).

Ez a szám 2003-ra az alábbiak szerint változott: a felmenőik és közvetlen családtagjaik által elszenvedett sérelmek kapcsán a megkérdezettek 8%-a az 1945 előtti időszakot, 18%-a az 1945 és 1989 közötti periódust, és 1%-a az 1990 utáni időszakot jelölte meg, míg saját magára vonatkozóan 2% említette az 1945 előtti időszakot, 8% az 1945 és 1989 közötti periódust, és 1% az 1990 utáni időszakot (az esetleges átfedésekről nincs információ). A sérelmek döntő többsége anyagi természetű volt, melyet a fogság, munkaszolgálat és deportálás kategóriája követett (Karácsony 2005: 172–173). Karácsony szintén megjegyzi, hogy „nehéz lenne megmondani, hogy ezek az adatok mennyire fejezik ki pontosan a történelmi valóságot. Ennyi év után [...] számolnunk kell a felejtéssel, a múltat megszépítő nosztalgiával, a kellemetlen emlékeknek a tudat mélyére való száműzésével is” (Karácsony 2005: 172). Ebben az értelemben kutatásunk egy húsz évvel későbbi pillanatkép tapasztalataira kíváncsi.

Szintén jelen kutatás előzménye a *Jogi érvek hétköznapi használata* c. jogtudatkutatás, mely 2014–2017 között zajlott Fleck Zoltán vezetésével. Módszertani szempontból a kutatás narratív élettörténeti interjúkra épült, azaz a jog hétköznapi tapasztalatát az egyének élettörténeti kontextusába ágyazva igyekezett feltárni. Tanulmányunk szempontjából a legrelevánsabb megállapításai közé tartozik, hogy a jogi fókusszal elkészített interjúk során az interjúalanyok következetesen emeltek be klasszikusan politikaiként definiált narratívákat, ami azt a kérdést is felveti, hogy az egyén életében és gondolkozásában a jog és a politika egyáltalán elválik-e, illetve érdemes-e a két fogalmat külön kezelni (Tóth és Kiss 2024). Másrészt, a kutatás résztvevői arra a kérdésre is reflektáltak, hogy a narratív interjúk módszerén keresztül mennyire szervesen jelennek meg családtörténeti narratívák az egyén élettörténetében. Ez megkerülhetetlen szemponttá vált az interjúk elemzésekor, a traumák és kifejezetten a jog által okozott traumák (pl. jogfosztás) pontosabb megismerése révén (Fleck et al. 2017).

Ezek a következtetések jelen kutatásunk kapcsán afelé tereltek minket, hogy megvizsgáljuk, hogy az – ez idáig kevésbé exponált és leginkább kérdéseket felvető – családtörténetről való tudás, valamint a demokráciához és joghoz való viszony között milyen kapcsolat rajzolódik ki: azaz hogy megpróbáljuk egy reprezentatív mintán értelmezni, hogy a családi tapasztalatok hogyan hathatnak az egyén demokratikus elköteleződésére és joghoz való viszonyára.

A kérdőíves kutatás fókusza és módszertana

Kutatásunkban arra kerestük tehát a választ, hogy a családi múlt, illetve ennek emlékezete hogyan hat az egyén demokráciához való viszonyára, politikai részvételére és jogtudatára. Az ezt vizsgáló kérdőíves kutatást 1350 fős mintán végeztük el a 18 év feletti népesség körében, ami a teljes lakosságra reprezentatívnak tekinthető nem, kor és településtípus szerint (ld. F1 táblázat a függelékben). Az adatgyűjtést a 21. Kutatóközpont végezte, részben ún. push to online-módszerrel, részben pedig online panel alapján. A résztvevőket az előbbi esetében sms-ben, az utóbbi esetében e-mailen keresztül kérték fel a kérdőív online kitöltésére. A push to online-minta 1026, míg a panel alapján gyűjtött minta 324 fős volt. Az adatfelvételre 2024. május 9. és május 27. között került sor.

A push to online-minta panel-mintával való kiegészítésére azért volt szükség, mert a kérdések szenzitív és a szokásosnál összetettebb jellege miatt azt feltételeztük, hogy azokra nehezebben születik majd válasz, így a könnyebb elérésű – de a települési, végzettségi arányoknak megfelelő – online minta bevonása az alacsony elemszám problémáin hivatott segíteni. Végso soron ez a félelmünk nem igazolódott be, habár a vizsgálat unikális jellege miatt nincsenek igazán összehasonlítható adataink, mindenesetre elegendő elemszámú válasz érkezett még a sérelmeket és traumákat firtató kérdésekre is.

A családi traumákat – Simon (1992), a Medián (2005), Marián (2006) és Karácsony (2005) kutatásához hasonlóan – a családot az elmúlt évtizedekben ért sérelmeken keresztül próbáltuk felmérni. Azaz nem csupán a válaszadót közvetlenül érintő sérelmekre kérdeztünk rá, hanem lényegében a két világháború közötti időszaktól kezdve, korszakonként az adott családot ért sérelmekre is. Természetesen ez azt is jelenti, hogy a legtöbb esetben e sérelmek családi emlékezetben elfoglalt helyét vizsgáltuk, azaz azt, hogy tudnak-e ezekről a válaszadók, és amennyiben igen, úgy mi a viszony a család története, a politikai részvétel különböző formái és a pártpreferenciák között.

A sérelmekre vonatkozó kérdést, „Érte-e valamilyen sérelem, megkülönböztetés Önt vagy a családját?” hét korszakra vonatkozóan tettük fel: 1) a II. világháború előtt, 2) a II. világháború alatt, 3) 1945–1955 között, 4) 1956 kapcsán, 5) a Kádár-korszakban, 6) 1990 és 2009 között, és 7) 2010 után. A korszakolást a II. világháború előtti periódussal – a Horthy-korszaktól – indítottuk, mivel ebből a generációból még lehetnek köztünk válaszadók. Ugyanakkor a korszakolást kettős logika alapján végeztük el. Egyrészt a magyar politikai rendszerek változásai indokolták az egyes korszakhatárokat, azaz az eltérő politikai rendszerek külön kategóriába estek. Másrészt az olyan történelmi eseményeket önállóan is feltüntettük, melyek nem tekinthetők klasszikus értelemben korszaknak, mégis meghatározó, turbulens időszakot jelentenek a magyar történelemben, és ezáltal kiemelten megjelenhetnek az egyes családok életében és emlékezetében is. A rendszerváltás utáni időszak kettéosztását az indokolta, hogy a Fidesz 2010-es választási győzelme a politikai rendszer egyértelmű átalakulását hozta magával. Azaz nem csupán arról van szó, hogy egy politikai szereplő hosszú ideig képes megtartani a hatalmat, bár ez önmagában is utalhatna a rezsim átalakulására

(ld. Diamond 2002), hanem hogy az inkumbens párt átalakítja a politikai intézményeket. Ezek az átalakulások a 2010-es évek elején kezdődtek meg, és a 2010-es évek közepétől Magyarország egyre kevésbé tekinthető akár tökéletlen demokráciának is, inkább egyfajta autokratizálódó hibrid rezsimmént írható le (Bogaards 2018; Kovács és Trencsényi 2020; Csanádi et al. 2022).

Az elemzés alapvetően leíró jellegű: részben azt célozza, hogy bemutassa a traumák vizsgálatának módszertanát, másrészt hogy különböző, lehetséges együttjárásokat tárjon fel a sérelmek, a politikai viselkedés és a politikai orientáció kapcsán. Ezért először bemutatjuk, hogy az egyes sérelmeket milyen arányban jelölték meg a válaszadók, és ezek hogyan jelennek meg az egyes történelmi időszakokban. Az első leíró statisztikáknál külön közöljük a push to online- és a panel-minta eredményeit, mert a különbségek fontosak lehetnek az értelmezésben is, illetve útmutatóként szolgálhatnak a jövőbeli kutatások számára. A különbségeket itt is és a további keresztábrákban is 0,05-nél kisebb szignifikanciaszint mellett tekintjük statisztikai értelemben is különbözőnek.

Ezután annak megtárgyalására térünk rá, hogy milyen profilú csoportok között lehetnek elterjedtebbek az egyes sérelemtípusok: ehhez a sérelemtípusok előfordulását vizsgáljuk meg nem, életkor és lakóhely szerint.

Végül a politikai viselkedés néhány változóját vonjuk be az elemzésbe:

1. A választási részvételt az adatfelvétel idejéhez közel eső európai parlamenti választási részvételi hajlandóságon keresztül vizsgáltuk meg.⁷
2. A politikai orientációt a pártpreferencián keresztül tanulmányoztuk, mely az egyes pártok ideológiai és politikai állásfoglalásai, demokráciához való viszonya révén kapcsolódik a demokratikus értékek méréséhez. A követhetőség kedvéért a 2022-ben együtt induló baloldali-liberális pártokat összevonva, baloldali-liberális ellenzékként szerepeltetjük, a parlamenten kívüli pártokat pedig, a Tisza Párt kivételével, egyéb kis pártként.
3. A politikai viselkedés egyéb módjait a European Social Survey által is alkalmazott kérdéssel mértük,⁸ és Oross és Szabó (2020), illetve Szabó és Gerő (2020) nyomán a következőképp határoztuk meg: a hagyományos vagy tradicionális részvétel a pártpolitikához kötődő részvételt jelenti,⁹ a direkt vagy közvetlen részvétel a mozgalomszerű, tiltakozó kollektív akciókban való részvételt foglalja

7 Ha most vasárnap *európai parlamenti választásokat* tartanának, akkor Ön: Biztosan elmenne szavazni / valószínűleg elmenne szavazni / valószínűleg nem menne el szavazni / biztosan nem menne el szavazni. A változóból dummy változót készítettünk: az első kategória a biztos szavazó (elmenne), a második három kategória a „nem biztos vagy nem menne el szavazni” kategóriába került.

8 Különböző módokon lehet a közügyekben cselekedni, a problémák megoldásáért fellépni. Az elmúlt években előfordult-e, hogy Ön ezek közül a dolgok közül valamelyiket megpróbálta?

9 Kapcsolatba lépett politikussal vagy önkormányzati képviselővel?, Tevékenykedett egy politikai pártban, részt vett a rendezvényein, részt vett más politikai mozgalom vagy szervezet munkájában?, Viselt vagy kihelyezett politikai jelvényeket, jelképeket?

magában,¹⁰ az online részvétel az internetes, közösségi médiában történő aktivitást jelenti.¹¹ Negyedik típusként határoztuk meg a helyi részvételt, amely a települési szintű fórumokon, eseményeken való részvételre utal.¹²

Eredmények

Az egyes korszakokban elszenvedett sérelmek emlékezete

A 2024-es kérdőíves kutatásunk során a válaszadók összesen 37%-a jelezte, hogy ő vagy családja átélt valamilyen sérelmet, amit az 1. táblázatban korszakokra bontva mutatunk be.

1. táblázat. Az „Érte-e valamilyen sérelem, megkülönböztetés Önt vagy családját az adott korszakban?” kérdésre adott válaszok százalékos eloszlása

Időszak	Panel	SMS	Összesen
A II. világháború előtt	8*	4*	5
A II. világháború alatt	30*	16*	19
1945–1955 között	26*	14*	17
1956 kapcsán	12*	7*	8
A Kádár-korszak alatt	18*	12*	13
1990–2009 között	13*	5*	7
2010 után	19*	9*	11
Összesen	54*	32*	37

A korszak, korszakok kiválasztása mellett a válaszadóknak a sérelem típusát is jelölniük kellett. A 2. táblázat a sérelmek típusonként való megoszlását mutatja be összesen és az adatfelvétel módszere szerinti bontásban is.¹³ Ahogy azt korábban jeleztük, a traumák és sérelmek kiválasztásánál olyan kategóriákat próbáltunk meghatározni, amelyek az egyes korszakokban tipikusan érthették a családokat.

10 Tiltakozó levelet vagy petíciót írt alá?, Részt vett-e engedélyezett vagy nem engedélyezett tüntetésen?, Elvi okokból vásárolt vagy nem vásárolt bizonyos árucikkeket?

11 Írt újságcikket vagy blogbejegyzést valamilyen ügyben?, Interneten, Facebookon like-olt, szavazott, posztolt vagy hozzászólt valamilyen közélettel, politikával kapcsolatos kérdésben?

12 Részt vett-e helyi esemény, közösségi megmozdulás (például falunap, búcsú, karnevál, felvonulás, helyi sportesemény) szervezésében?, Részt vett-e lakossági fórumon?

13 Ugyan jelen tanulmányunk csak a traumákra, sérelmekre koncentrált, a kérdőíves felmérés a pozitívumokat is mérte, azaz hogy mikor érte előnyös hatás a családot. Ennek feldolgozása folyamatban van.

2. táblázat. A sérelmek megoszlása sérelemtípus szerint az adatfelvétel módszere szerinti bontásban és a teljes mintában (18 felettiek, N=1350)

Trauma, sérelem	Panel	SMS	Összesen
Politikai nézetek miatti megkülönböztetés	27*	13*	16
Zsidó származás alapján történt megkülönböztetés	4	5	4
Egyéb nemzetiséghez való tartozás miatti sérelem	6	4	4
Anyagi sérelem	40*	25*	28
Halál vagy történelmi okból elszenvedett sérülés	23*	11*	14
Munkaszolgálat, deportálás, hadifogság	25*	14*	16
B-listázás, kitelepítés, kuláklista	13*	8*	9
Szexuális erőszak	7*	4*	4
Nemi szerep miatti megkülönböztetés	1	2	1
Szexuális orientáció miatti megkülönböztetés	1	1	1
Vallási nézetek miatti megkülönböztetés	8*	4*	5

* $p < 0,05$

Mind az első, mind a második táblázatból jól látszik, hogy az adatfelvétel módja jelentősen befolyásolta, hogy a résztvevők milyen arányban számoltak be az egyes sérelmekről. Az általános tendencia az, hogy a paneltagok magasabb arányban jeleztek sérelmet, lényegében bármely korszakra vonatkozóan, illetve ugyanitt az egyes sérelemtípusok is nagyobb arányban fordultak elő, mint a push to online-mintában. Ugyanakkor néhány sérelemtípus, így a zsidó származással és más nemzetiséghez való tartozással összefüggő sérelmek, a nemi megkülönböztetéshez, szexuális orientációhoz kapcsolódó sérelmek vagy a szexuális erőszak esetén nem találunk érdemi különbséget a két mintarész között. Utóbbi két esetben ez valószínűleg a sérelmeket megjelölők alacsony számával is magyarázható.

Mindkét mintában az egyes sérelemtípusok megoszlása jelentős eltéréseket mutat, azonban mielőtt rátérnénk ennek elemzésére, érdemes megjegyeznünk, hogy a későbbiekben az elemezhetőség kedvéért a nem és szexuális orientáció miatti megkülönböztetéseket összevontuk.

Az 1. táblázatból jól látszik, hogy a sérelmek percepciója vagy emlékezete nem aszerint egyre jelentősebb, hogy mennyire van közel az adott esemény, hanem egyes

korszakhoz, eseményekhez kapcsolódik. Így a második világháború és azt követő időszak a leginkább „terhelt” a családi emlékezetben, ami azért is fontos, mert azok a generációk, amelyek közvetlen emlékekkel rendelkeznek erről az időszakról, fogyatkozásban vannak. A sérelmek szempontjából a családi emlékezetben legkevésbé érintett időszakok a második világháború előtti időszak, illetve az 1991 és 2010 közötti évek.

Az 1. és a 2. táblázatot összevetve, az időszakok és a sérelemtípusok között is találunk együttjárásokat, habár nem teljesen a várakozásainknak megfelelően (ld. 3. táblázat). Az egyes időszakok alacsony elemszámai miatt itt inkább az egyszerű eloszlásokra támaszkodunk.

3. táblázat: Az egyes sérelmek megoszlása időszakonként

Időszak	Össz. (N)	Anyagi sérelem	Halál, sérülés	Munkaszolgálat, deportálás, hadifogság	B-listázás, kitelepítés, kuláklista	Egyéb (nem zsidó) nemzetiséghez való tartozás	Szexuális erőszak	Vallási nézetek miatti megkülönböztetés	Politikai nézetek miatti megkülönböztetés	Zsidó származás alapján történt megkülönböztetés	Nemi szerep és szexuális orientáció miatti megkülönböztetés
A II. vh. előtt	69	55%	35%	30%	14%	9%	1%	1%	25%	13%	0%
A II. vh. alatt	257	40%	48%	60%	5%	4%	8%	1%	12%	12%	3%
1945 és 1955 között	223	68%	17%	27%	39%	9%	4%	8%	34%	5%	3%
1956 kapcsán	114	63%	21%	9%	21%	2%	1%	4%	55%	8%	1%
Kádárkor alatt	178	64%	3%	1%	0%	8%	5%	21%	51%	6%	3%
1990 és 2009 között	90	81%	6%	1%	0%	10%	12%	6%	21%	7%	1%
2010 után	150	77%	7%	2%	0%	10%	9%	9%	29%	4%	7%

Az anyagi sérelmek aránya minden korszakot illetően viszonylag magas, az adott korszakban sérelmet jelölők legalább 40%-a jelzett anyagi sérelmet. Ez a legalacsonyabb arány a II. világháború alatti időszakra vonatkozik. A legmagasabb arányok érdekes módon a rendszerváltást követő (81%) és a 2010 utáni időszakban (77%) találhatók, ami a rendszerváltás körüli anyagi és jövedelmi átrendeződés hatásait mutathatja.

Ezzel ellentétben a halál és sérülés arányainak változása, ami természetesen a háborús időszakban magasabb, és ezután drasztikusan lecsökken, különösen a Kádár-korszaktól kezdve. Ehhez hasonló tendenciát mutat a B-listázás és a kitelepítés is, de fontos, hogy kifejezetten magas arányt találunk az 1945–55 közötti időszakra vonatkozóan (39%).

Míg a politikai megkülönböztetés súlya a II. világháború után növekszik meg, és a Rákosi- és Kádár-korszakban lesz messze a legmagasabb, nem tűnik el az 1990 és 2009 közötti, illetve a 2010 utáni időszakokban sem, sőt utóbbiban még növekszik is (21%-ról 29%-ra). A vallási megkülönböztetés emléke szintén a Kádár-korszakban kiugró (21%). A zsidó származás miatti megkülönböztetés a II. világháború előtt és alatt a legmagasabb (13 és 12%), ezután 4–8% közé csökken, a munkaszolgálatral összefüggő emlékek pedig az első három időszakban igazán jelentősek, természetesen a II. világháború alatti szignifikáns kiugrással: erre az időszakra vonatkozóan a traumákra emlékezők 60%-a említette a munkaszolgálatot.

Ugyanakkor jelentős különbségeket mutatnak az egyes „sérelemtípusok” a kor, nem és lakóhely szerint is (ld. 4. táblázat).

Míg a szexuális erőszak kategóriáját leszámítva, minden kategóriában inkább a férfiak említettek sérelmeket, korcsoport szerint vizsgálva az eredményeinket, elmondható, hogy a sérelmek többsége pregnánsabban van jelen az idősebb, 65 feletti korosztályban, mint a későbbi kohorszokban, ami egyértelműen az eltelt életévekkel lehet összefüggésben. Ez alól kivételt jelent a „Halál vagy sérülés történelmi okokból”, valamint a „Vallási nézetek miatti megkülönböztetés” kategóriái, ahol halványan, de a 30–39 éves korosztály jelzett több traumát vagy sérelmet. Ide tartozik a „Szexuális erőszak” esete is, ahol a legtöbb válaszadó a 18–29 éves korosztályból került ki, ami pedig talán a sérelem „felismerésével” és tudatosságával lehet összefüggésben.

Településtípust vizsgálva, a fővárosban érte a legtöbb sérelem a válaszadókat, minden kategória tekintetében. Az összefüggést egyelőre csak feltételezni lehet: bizonyos esetekben elképzelhető, hogy a fővárosi lakosságot jobban és intenzívebben érintették egyes események, ugyanakkor ez sok esetben nem lehet kielégítő magyarázat. Itt további kérdések merülnek fel azzal kapcsolatban is, hogy mennyire mesélnek a családok az őket ért eseményekről a különböző településtípusokban, és ennek milyen összefüggései vannak az olyan egyéb társadalmi háttér-változókkal, mint az iskolázottság.

4. táblázat. Az egyes sérelemtípusokat megjelölők megoszlása kor, nem és lakóhely szerint

	Mi az Ön neme?		Melyik korcsoportba tartozik az alábbiak közül?					Hol van az Ön állandó lakhelye?			
	Férfi	Nő	18-29	30-39	40-49	50-64	65+	Főváros	Megyei jogú város / megyeszékhely	Egyéb város	Falu, község
Anyagi sérelem	33%	24%	26%	28%	23%	28%	34%	45%	27%	28%	19%
Politikai nézetek miatti megkülönböztetés	20%	13%	12%	18%	16%	14%	21%	29%	15%	14%	12%
Zsidó származás alapján történt megkülönböztetés	5%	4%	4%	3%	3%	3%	7%	9%	5%	3%	3%
Egyéb nemzeti-séghez tartozás miatti sérelem	6%	3%	4%	35	5%	4%	6%	7%	3%	4%	5%
Halál vagy történelmi okokból elszenvedett sérülés	17%	11%	15%	17%	12%	11%	15%	25%	12%	13%	10%
Munkaszolgálat, deportálás, hadifogság	19%	14%	13%	19%	14%	13%	22%	25%	17%	16%	11%
B-listázás, kitelepítés, kuláklista	11%	7%	11%	8%	7%	7%	13%	15%	9%	8%	7%
Szexuális erőszak	4%	5%	7%	2%	4%	5%	3%	7%	3%	4%	4%
Nemi szerep, szexuális orientáció miatti megkülönböztetés	3%	1%	3%	1%	1%	1%	3%	3%	1%	2%	2%
Vallási nézetek miatti megkülönböztetés	7%	3%	5%	6%	4%	4%	5%	11%	3%	3%	5%

Sérelmek és politikai viselkedési mintázatok

A következő táblázat (5. táblázat) azt mutatja meg, hogy a különböző sérelmet elszennvedők milyen arányban mennének el szavazni az európai parlamenti választásra. Fontos, hogy a kérdőív adatfelvétele a 2024-es szavazás előtt két héttel történt, melyen végül a magyarok 59,46%-a vett részt az Európai Parlament adatai alapján.¹⁴

5. táblázat. Választási hajlandóság és a sérelmek összefüggései

Ha most vasárnap lennének az európai parlamenti választások:	Elmenne szavazni	Nem biztos vagy nem menne el szavazni	chi ²
Anyagi sérelem	76	23	0,000
Halál, sérülés	79	21	0,000
Munkaszolgálat, deportálás, hadifogság	82	17	0,000
B-listázás, kitelepítés, kuláklista	85	14	0,000
Egyéb (nem zsidó) nemzetiséghez való tartozás miatti megkülönböztetés	68	32	0,381
Szexuális erőszak	68	32	0,432
Vallási nézetek miatti megkülönböztetés	80	20	0,004
Politikai nézetek miatti megkülönböztetés	81	20	0,000
Zsidó származás miatti megkülönböztetés	71	30	0,213
Nemi szerep, szexuális orientáció miatti megkülönböztetés	80	20	0,075
Összesen	63	37	

¹⁴ <https://results.elections.europa.eu/hu/nemzeti-eredmenyek/magyarorszag/2024-2029/> (utolsó letöltés: 2025. 07. 26.).

Ha az elszenvedett sérelmek és a politikai viselkedési mintázatok közötti együttjárásokat próbáljuk megérteni, azt látjuk, hogy a választási hajlandóság a legtöbb esetben korrelál a sérelmekben való érintettséggel vagy annak családi emlékével. Ez alól az egyéb nemzetiséghez való tartozás, a szexuális erőszak és a zsidó származás miatti sérelmek jelentenek kivételt. Más esetekben legalább 90%-os megbízhatósági szinten találunk valamilyen összefüggést. Különösen erősnek tűnik a B-listázás és a munkaszolgálat együttjárása a választási részvételi hajlandósággal, de jelentős az eltérés a többi esetben is, azaz a sérelmet elszenvedők, illetve az ennek családi emlékezetét őrző válaszadók többnyire hajlamosabbak a választási részvételre. Fontos hangsúlyoznunk azonban, hogy itt nem ok-okozati viszonyokról, csupán korrelációkról van szó.

A 6. táblázat mutatja az egyes sérelmek és a politikai affiliáció egyszerű, leíró jellegű kapcsolatát a pártot választani tudók körében. A legtöbb esetben 95%-os megbízhatósági szint mellett szignifikáns korrelációt találunk. Ez alól a nemi szerep, a vallási nézetek, a szexuális erőszak és az egyéb nemzetiségi hovatartozás miatti sérelmek jelentenek kivételt.

A zsidósággal, munkaszolgálattal kapcsolatos sérelmek a baloldali-liberális ellenzék és a Tisza Párt támogatásával, míg az anyagi sérelmek, a politikai megkülönböztetés, a sérülés és halál emléke nagyrészt a Tisza Párt és a Kétfarkú Kutypárt támogatásával mutatnak együttjárást. A zsidó származással kapcsolatos sérelmek negatívan függenek össze a Mi Hazánk támogatásával, hasonlóan a munkaszolgálattal, a nemi szerepekkel, szexuális orientációval kapcsolatos sérelmekhez, de a B-listázás emlékéhez is.

Jelentős különbségeket nem igazán találunk az egyes sérelemtípusok szerint abban, hogy a sérelmet megemlítők és az azt nem említők között milyen arányba találunk kormánypárti szavazókat. Azokban az esetekben, ahol találunk kapcsolatot a pártszimpátia és a sérelem között, ott jellemzően 25%-ra csökken a Fidesz-szavazók aránya. Egy kivétel van, a B-listázás, ahol ez a csökkenés kisebb mértékű (32%-nyi Fidesz-szavazót találunk). Fontos lehet, hogy a vallási nézetek miatt elszenvedett sérelmek kategóriája nem függ össze a pártválasztással. Ez abban a tekintetben ellentmondásos, hogy a Fidesz a 2000-es évektől erősen épít a lokális vallásos közösségekre (ld. Enyedi 2004).

Érdekes ellentmondás, hogy míg a munkaszolgálatot említők között kb. 1,5-szer annyi baloldali-liberális és Tisza-szavazót, de majdnem kétszer annyi MKKP szavazót találunk, mint a munkaszolgálatot nem említők között, a zsidó származással kapcsolatos sérelem esetén az MKKP és a Tisza esetén kisebb a sérelmeket említők és nem említők közötti különbség, míg a baloldali-liberális szavazók esetében az megnövekszik.

6. táblázat. Pártaffiliáció megoszlása a sérelmek szerint

(Érte-e sérelem, megkülönböztetés a családjának tagjait vagy Önt az alábbi időszakokban? és Ha most vasárnap lennének az európai választások, melyik pártra szavazna?)

		Fidesz-KDNP	Baloldali-liberális ellenzék	Jobbik	Kétfarkú Kutya-párt	Mi Hazánk	Tisza	Egyéb kis párt	chi ²
Anyagi sérelem	Érte	29%	18%	1%	9%	5%	32%	6%	0
	Nem érte	44%	12%	2%	4%	7%	24%	7%	
Halál vagy történelmi okokból elszenvedett sérülés	Érte	25%	18%	0%	11%	8%	34%	5%	0
	Nem érte	42%	13%	2%	4%	6%	25%	7%	
Munkaszolgálat, deportálás, hadifogság	Érte	23%	19%	1%	9%	5%	38%	6%	0
	Nem érte	43%	13%	2%	5%	7%	24%	7%	
Egyéb (nem zsidó) nemzetiséghez való tartozás miatti megkülönböztetés	Érte	37%	13%	5%	6%	5%	25%	8%	0,924
	Nem érte	39%	14%	2%	5%	7%	27%	6%	
Szexuális erőszak	Érte	32%	10%	4%	6%	4%	37%	7%	0,504
	Nem érte	40%	14%	2%	5%	7%	26%	6%	
Vallási nézetek miatti megkülönböztetés	Érte	43%	10%	2%	11%	5%	28%	1%	0,402
	Nem érte	39%	14%	2%	5%	7%	26%	7%	
Politikai nézetek miatti megkülönböztetés	Érte	28%	16%	1%	8%	8%	35%	3%	0
	Nem érte	42%	13%	2%	5%	6%	25%	7%	
Zsidó származás miatti megkülönböztetés	Érte	28%	21%	5%	4%	0%	30%	12%	0,059
	Nem érte	40%	13%	2%	6%	7%	26%	6%	
B-listázás, kitelepítés, kulákklista	Érte	32%	16%	0%	11%	4%	33%	5%	0,023
	Nem érte	40%	14%	2%	5%	7%	26%	7%	
Nemi szerep, szexuális orientáció miatti megkülönböztetés	Érte	43%	18%	0%	3%	3%	17%	15%	0,437
	Nem érte	39%	14%	2%	6%	7%	27%	6%	
Összesen		39%	15%	2%	6%	7%	27%	5,3%	

A választási részvételen túlmutató politikai aktivitás esetén hasonló tendenciákat találunk (ld. 7. táblázat).

7. táblázat. Politikai részvétel a sérelmekre vonatkozó emlékezet szerint

	Közvetlen		Tradicionális		Online		Helyi	
	Érte	Nem érte	Érte	Nem érte	Érte	Nem érte	Érte	Nem érte
Anyagi sérelem	76%	24%	59%	19%	66%	20%	59%	25%
Politikai megkülönböztetés	80%	30%	63%	24%	72%	26%	63%	29%
Zsidó származás alapján történt megkülönböztetés	74%	37%	53%	29%	57%	32%	62%	33%
Egyéb nemzetiséghez tartozás miatti sérelem	78%	37%	58%	29%	53%	33%	57%	33%
Halál vagy történelmi okokból elszenvetett sérülés	79%	32%	55%	26%	63%	29%	62%	30%
Munkaszolgálat, deportálás, hadifogság	79%	31%	61%	24%	65%	27%	60%	30%
B-listázás	84%	33%	63%	27%	65%	30%	61%	32%
Nemi szerep, szexuális orientáció miatti megkülönböztetés	80%	37%	72%	29%	64%	33%	73%	34%
Vallási nézetek miatti megkülönböztetés	77%	37%	68%	28%	62%	32%	68%	33%
Szexuális erőszak	75%	37%	55%	29%	63%	32%	53%	34%

Az egyes részvételi kategóriákban a válaszadók 30–38%-a jelölt meg valamilyen részvételi módot.¹⁵ Ez igen magasnak számít az elmúlt évek adataival összevetve, és részben a minta sajátosságainak is köszönhető. Ugyanakkor pont ez ad lehetőséget arra is, hogy a sérelmek emlékezetének és a politikai részvételnek az együttjárásait megvizsgáljuk. Lényegében minden kategóriában az látható, hogy a sérelem elszenvetése, illetve annak emlékezete erősen korrelál a politikai aktivitással, legyen szó akár párt-politikai szervezetekhez való csatlakozásról, a közvetlen tiltakozás formáiról vagy online, illetve helyi szintű részvételről.

A sérelmek emlékét említőknél a duplája vett részt valamilyen tiltakozásszerű, közvetlen részvételi tevékenységben, mint amit a teljes mintában találunk, és nincs igazán nagy különbség sérelemtípusok szerint. A tradicionális részvétel esetében nagyobb különbségeket találunk: míg a nemi szerepek, a szexuális orientáció és

¹⁵ Közvetlen részvétel 39%, tradicionális 30%, online 33%, helyi 35%.

a vallási nézetek szerinti megkülönböztetésről beszámolók között 82 és 68% a tradicionális részvételi formákat említők aránya, addig a többi esetben ez ennél alacsonyabb, 55 és 63% közötti. Az online részvétel esetén az anyagi sérelem és a politikai megkülönböztetés tűnik kiugrónak, míg a helyi részvétel esetében újfent a vallási megkülönböztetés, a nemi szerep és a szexuális orientáció szerinti diszkrimináció említése esetén találjuk a legmagasabb részvételi arányokat. Ez talán arra is utal, hogy ezekben az esetekben a helyi, önkormányzati szintű politika játszik szerepet, nem feltétlenül az országos pártpolitika.

Konklúzió

Jelen cikk egy kérdőíves kutatás első eredményeit vázolta fel, mely elsősorban a családi sérelmek és a politikai cselekvési mintázatok lehetséges összefüggéseire fókuszált. A 2024 májusában végzett, 1350 fős, reprezentatív kérdőíves vizsgálatunk célja az volt, hogy leírjuk, milyen kapcsolat áll fenn a családi múltban elszenvedett sérelmek – illetve ezek családi emlékezete – és az egyéni politikai attitűdök, részvételi formák, valamint jogtudatosság között. A kutatás alapvetően leíró jellegű volt, célja pedig nem csupán az egyéni emlékezet társadalmi lenyomatainak megismerése, hanem az is, hogy ezeket a társadalmi és egyéni tapasztalatokat összekapcsolja az aktuális politikai viselkedéssel, és feltárjon esetleges viselkedési mintázatokat. Így, bár bizonyos értelemben a tanulmány több kérdést vetett fel, mint amennyit megválaszolt, nem volt célunk egy átfogó magyarázat felvezetése, csupán annak megmutatása, hogy a történelmi múltunk hat a jelenünkre. Ugyanakkor már az előzetes adatokból is jól kivehető, hogy van összefüggés a sérelem és a trauma elszenvedése (ezek tudatosítása), valamint a politikai cselekvési mintázatok között. Fontos ismét kiemelni, hogy a kérdőívben a pozitív változásokra is rákérdeztünk, de ennek elemzése egy későbbi tanulmányra vár.

Jelenlegi megállapításainkat a következő pontok mentén lehetne összefoglalni:

1. Az eredmények egyértelműen azt mutatják, hogy a magyar társadalomban jelentős mértékű kollektív emlékezet él a családi sérelmekről. A válaszadók 37%-a számolt be arról, hogy ő maga vagy családtagja megkülönböztetést, sérelmet szenvedett el a vizsgált történelmi korszakok valamelyikében. Ezek közül a II. világháború és a közvetlenül utána következő évek (1945–1955) tűnnek a legtraumatikusabbnak, de meglepően magas a sérelmek aránya a rendszerváltás utáni (1990–2009), sőt a 2010 utáni időszakban is, különösen az anyagi sérelmek esetében. Ez a szám, úgy véljük, csak a jéghegy csúcsa: ahogy különböző vizsgálatok rámutattak, a sérelmek gyakran kibeszéletlenek a családokban – tudjuk, hogy a holokauszt vagy a háborús szexuális erőszak elszenvedői gyakran nem beszéltek, beszélnek az őket ért traumákról. Mindezek alapján azt feltételezzük, hogy a 37% csupán egy kiinduló adat.

2. A sérelmek típusa alapján az anyagi veszteségek a leggyakrabban említettek, de emellett jelentős számban szerepelnek politikai megkülönböztetések, munkaszolgálat, deportálás, valamint halállal és történelmi okokra visszavezethető sérülésekkel kapcsolatos emlékek is. A sérelmek társadalmi megoszlása nem egyenletes: a férfiak, idősebbek, illetve a fővárosiak magasabb arányban említettek ilyen tapasztalatokat.
3. A sérelmek és a politikai részvétel között markáns együttjárás mutatkozott meg. Azok, akik (maguk vagy a családjuk) valamilyen sérelmet szenvedtek el – különösen politikai okból, vagy például a munkaszolgálat, kitelepítéshez kapcsolódóan –, szignifikánsan nagyobb arányban jelezték választási hajlandóságukat. Ez az együttjárás arra utal, hogy a kollektív tapasztalatok politikai mobilizáló hatással bírhatnak, erősíthetik a politikai tudatosságot és a demokratikus részvételhez való kötődést. Hasonló mintázatok figyelhetők meg a politikai részvétel más formái kapcsán is: a sérelmet említők nagyobb valószínűséggel vesznek részt nemcsak választásokon, hanem közvetlen akciókban (tüntetés, petíció), online politikai diskurzusban, illetve helyi szintű politikai fórumokon is. A sérelmek emlékezete és a politikai orientáció között is számos érdekes együttjárás találtunk. A munkaszolgálat, halálesetekkel, politikai megkülönböztetésekkel vagy anyagi sérelmekkel kapcsolatos tapasztalatokat említők körében az ellenzéki pártok – különösen a TISZA és a Kétfarkú Kutypárt – támogatottsága kiemelkedőbb, míg a kormánypárt támogatása ebben a körben szignifikánsan alacsonyabb. Az egyes sérelemtípusok eltérően kapcsolódnak pártpreferenciákhoz, de a legérzékenyebb esetekben (pl. zsidó származás, munkaszolgálat) éles politikai preferencia-különbségek rajzolódnak ki. Különösen a 6. táblázat adatai alapján látszik, hogy azok a válaszadók, akiket valamilyen történelmi igazságtalanság – például anyagi sérelem, deportálás, kitelepítés vagy politikai megkülönböztetés – ért, kisebb arányban támogatják a jelenlegi kormánypártot (Fidesz–KDNP), mint azok, akiket nem ért ilyen jellegű sérelem. Ezzel szemben az érintettek körében arányosan nagyobb a baloldali-liberális ellenzéki pártok, valamint az új pártként megjelenő Tisza támogatottsága. A legmarkánsabb különbségek a kitelepítés, kuláklisztázás, valamint a zsidó származás miatti megkülönböztetés esetében figyelhetők meg, ahol statisztikailag is közel vagy teljesen szignifikáns eltérések mutatkoznak. A történelmi traumák által érintett válaszadók körében szignifikánsan alacsonyabb a Fidesz támogatottsága, míg a Tisza, illetve bizonyos esetekben a Mi Hazánk vagy a baloldali-liberális ellenzéki blokk erősebben szerepel. Ez arra utal, hogy a múltbeli sérelmek nem csupán történelmi tapasztalatokként vannak jelen, hanem a politikai identitás, a pártválasztás és a bizalom kérdésében is hatással vannak a jelenkori állampolgári döntésekre. Természetesen további vizsgálatot igényel, hogy miért van ez. A Fidesz–KDNP-szavazókat valóban nem érte sérelem? Vagy a sérelem nem jelenik meg a családi emlékezetben? Esetleg alacsonyabb volt a válaszadási hajlandóság?

A kutatás tehát egyfelől alátámasztotta Karácsony (2005) kutatásának azon állítását, miszerint Magyarországon a bal- és a jobboldal nem a politika tartalmi kérdéseiben, hanem a politikához való viszonyában különbözik egymástól, másfelől egyik legfontosabb tanulása, hogy a családi múltban elszenvedett sérelmek, ha azok tudatosulnak és tematizálódnak, nem csupán passzív emlékeként élnek tovább, hanem aktív erőforrásként is működhetnek az állampolgári részvétel és a demokratikus attitűdök megerősítésében. Valószínűleg meghaladja a kérdőíves empirikus anyag kereteit, de hipotéziseink lehetnek arról, hogy az el nem mondott traumák milyen hatással lehetnek a politikai cselekvésre, joghoz való viszonyra. A politikai viselkedés ezen formái ugyanakkor valószínűsíthetően nem pusztán automatikusan következnek a sérelmekből, más tényezők is közrejátszhatnak.

A pártpreferencia és a sérelmek emlékezetének összefüggései arra is rávilágítottak, hogy bár a populisták és a szélsőjobboldali pártok politikai ajánlatát sokszor nevezik sérelempolitikának is, ez nem egyenlő a családi emlékezetben megjelenő történelmi sérelmek kiaknázásával, sőt – ahogy azt fentebb is hangsúlyoztuk – az ilyen sérelmek emlékezte mintha inkább csökkentené a Fideszre és a Mi Hazánkra szavazás valószínűségét.

Összességében az eredmények megerősíteni látszanak azt a feltételezést, hogy a kollektív vagy családi emlékezetben megőrzött igazságtalanságok hosszú távon is formálhatják a politikai attitűdöket. A traumák politikai következményei nem tűnnek el nyomtalanul: a sérelmekkel terhelt társadalmi csoportok körében erősebb a bizalmatlanság a jelenlegi hatalommal szemben, és fogékonyabbak lehetnek alternatív vagy protestpártok irányába.

Mindezzel együtt további vizsgálatok szükségesek annak feltárására, hogy milyen tartalmúak és irányúak a talált együttjárások, azaz hogy milyen ok-okozati relációkat látunk a sérelmek és a demokráciához vagy joghoz való viszony között, milyen szerepet játszanak ebben a társadalmi háttérváltozók (pl. iskolázottság), valamint hogy ki lehet-e mutatni olyan „tipikus” sérelmeket, traumákat, melyek egy bizonyos politikai álláspont képviseléséhez vezetnek.

Fontos hangsúlyozni, hogy kérdőíves kutatásunk során az adatgyűjtést részben ún. push to online-módszerrel, részben pedig online panel alapján gyűjtöttük, ami jelentősen befolyásolta, hogy a résztvevők milyen arányban számoltak be a családjukat vagy őket ért sérelmekről, ami azt is jelenti, hogy a választott módszertanunk a talált összefüggésekre is hatással lehet, ennek tisztázása további elemzések feladata.

Szintén további kutatást igényel annak megválaszolása, hogy a sérelmek és traumák hogyan tematizálódnak a családokban, vagy mennyire jellemző az elhallgatásuk. Az utóbbit kutatásunkban narratív élettörténeti és családtörténeti interjúkkal is vizsgáljuk, így próbálván komplex képet kapni a magyar társadalom elszenvedett traumáinak politikai hatásairól.

Hivatkozott irodalom

- Alwin, Duane F. és Jon A. Krosnick (1991): Aging, Cohorts and the Stability of Sociopolitical Orientations over the Life Span. *American Journal of Sociology* 97(1): 169–195. DOI: <https://doi.org/10.1086/229744>
- Amná, Erik et al. (2020): Apathy or alienation? Political Passivity among Youths Across Eight European Union Countries. In *Youth Citizenship and the European Union*. Elvira Cicognani és Frosso Motti-Stafanidi (szerk.). London: Routledge, 43–60. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429281037>
- Assmann, Jan (2013): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Bogaards, Matthijs (2018): De-democratization in Hungary: Diffusely Defective Democracy. *Democratization* 25(8): 1481–1499. DOI: <https://doi.org/10.1080/13510347.2018.1485015>
- Bognár Adrienn és Szabó Andrea (2017): Politikai szocializációs modellek Magyarországon, 1990–2016. In *Csendesek vagy lázadók? A hallgatók politikai orientációi Magyarországon (2011–2015)*. Szabó Andrea és Orros Dániel (szerk.). Szeged–Budapest: Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, 14–34.
- Creswell, John W. (2009): *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. New York: SAGE Publications, Inc.
- Creswell, John W. és Vicki L. Plano Clark (2018): *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. (3. ed.) Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Csákó Mihály (2004): Ifjúság és politika. A politikai szocializáció kutatásáról. *Educatio* 4: 535–550.
- Csákó Mihály (2018): Politikai szocializáció serdülőkorban. *Metszetek* 7(3): 27–42.
- Csákó Mihály, Berényi Eszter, Bognár Éva és Tomay Kyra (2000): Politikai szocializáció Magyarországon a kilencvenes években. *Szociológiai Szemle* 1: 50–68.
- Csanádi, Mária et al. (2022): *Dynamics of an Authoritarian System: Hungary, 2010–2021*. Budapest: CEU Press. DOI: <https://doi.org/10.7829/j.ctv2cw0s7k>
- Csepeli György (1992): *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég.
- De Landtsheer, Christl et al. (2014): *E-Political Socialization, the Press and Politics*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Dennis, Jack és Donald J. McCrone (1970): Preadult Development of Political Party Identification in Western Democracies. *Comparative Political Studies* 3(2): 244–248.
- Diamond, Larry (2002): Elections without Democracy: Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy* 13(2): 21–35. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0025>
- Du Bois-Reymond, Manuela és Heinz Sünker (2001): *Childhood in Europe: Approaches–Trends–Findings*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Easton, David és Jack Dennis (1969): *Children in the Political System*. New York: McGraw-Hill.
- Easton, David és Robert D. Hess (1962): The Child's Political World. *Midwest Journal of Political Science* 6(3): 229–246.
- Enyedí Zsolt (2004): A voluntarizmus tere: A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég* 9(33): 5–26.
- Ewick, Patricia és Susan Silbey (1998): *The Common Place of Law. Stories from Everyday Life*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Fleck Zoltán (2004): Jogállami intézmények és alakítói. *Beszélő* 9(1). Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/jogallami-intezmenyek-es-alakitoik> (utolsó letöltés: 2025. június 20.)
- Fleck Zoltán et al. (2017): *A jogtudat narratív elemzése*. Budapest: ELTE Eötvös.
- Garami Erika és Tóth Olga (1993): *Ifjúság 1993. Társadalmi-családi helyzet és politikai attitűdök*. Budapest: Ezredforduló Alapítvány.
- Giddens, Anthony (2008): *Szociológia*. Budapest: Osiris.
- Greenstein, Fred (1965): *Children and Politics*. New Haven: Yale University Press.

- Gyáni Gábor (2016): *A történelem mint emlék(mű)*. Pozsony: Kalligram.
- Halbwachs, Maurice (2018): *Az emlékezet társadalmi keretei*. Budapest: Atlantisz.
- Hertogh, Marc (2018): *Nobody's Law. Legal Consciousness and Legal Alienation in Everyday Life*. London: Palgrave Macmillan.
- Hooghe, Marc és Britt Wilkenfeld (2008): The Stability of Political Attitudes and Behaviors Across Adolescence and Early Adulthood: A Comparison of Survey Data on Adolescents and Young Adults in Eight Countries. *Youth & Adolescence* 37: 155–167. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10964-007-9199-x>
- Hyman, Herbert H. (1959): *Political Socialization: A Study in the Psychology of Political Behaviour*. New York: The Free Press.
- Jennings, M. Kent és Richard G. Niemi (1968): The Transmission of Political Values From Parent to Child. *American Political Science Review* 62(1): 169–184. DOI: <https://doi.org/10.2307/1953332>
- Jennings, M. Kent és Richard G. Niemi (1974): *The Political Character of Adolescence: The Influence of Families and Schools*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jennings, M. Kent és Richard G. Niemi (1981): *Generations and Politics: A Panel Study of Young Adults and their Parents*. Princeton: Princeton University Press.
- Jennings, M. Kent, Laura Stoker és Jake Bowers (2009): Politics across Generations: Family Transmission Reexamined. *The Journal of Politics* 71(3): 782–799. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0022381609090719>
- Karácsony Gergely (2005): A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon. In *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.). Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 161–206.
- Kim, Yunhwan és Hákan Stattin (2019): Parent-youth Discussions about Politics from Age 13 to 28. *Journal of Applied Developmental Psychology* 62: 249–259. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2019.04.001>
- Kinder, Donald R. és David O. Sears (1985): Public Opinion and Political Action. In *The Handbook of Social Psychology*. Gardner Lindzey és Elliot Aronson (szerk.). New York: Random House, 659–741.
- Kiss Valéria (2014): Az élő jog koncepciójának empirikus vizsgálata. A jogtudat kutatások módszertani problémái. In *Jogi tanulmányok. Jogtudományi előadások az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskoláinak jubileumi konferenciáján. 20 éves a Doktori képzés az ELTE Jogi Karán*. Fazekas Marianna (szerk.). Budapest: ELTE ÁJK Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 238–248.
- Kmetty Zoltán és Szabó Andrea (2021): Út a Fideszhez: Politikai szocializációs utak a pártválasztáshoz a magyar egyetemisták körében. *Politikatudományi Szemle* 30(4): 29–58.
- Kovács, János Máttyás és Trencsényi Balázs (szerk.) (2020): *Brave New Hungary: Mapping the System of National Cooperation*. London: Rowman and Littlefield.
- Kroh, Martin és Peter Selb (2009): Inheritance and the Dynamics of Party Identification. *Political Behavior* 31(4): 559–574. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11109-009-9084-2>
- Kudrnáč, Aleš (2015): Theoretical Perspectives and Methodological Approaches in Political Socialization Research. *Slovak Sociological Review* 47(6): 605–624.
- Marián Béla (2006): *Történelmi emlékezet és politika. A Marketing Centrum 2006. szeptemberi vizsgálatának összegző elemzése*. Budapest: Marketing Centrum. (Kézirat.)
- Marián Béla és Szabó Ildikó (1999): Politikai érzelmek hálójában. Ideológiai orientációk érzelmi meghatározottsága a közgondolkodásban. *Szociológiai Figyelő* 2(1–2): 114–128.
- Marsh, David (1971): Political Socialization: The Implicit Assumptions Questioned. *British Journal of Political Science* 1(4): 453–465.

- Murányi István és Berényi Zoltán (1997): Demokratikus magatartásformák és nemzeti hovatartozás magyar és északir egyetemisták körében. *Régió* 8(3–4): 147–174.
- Oross, Dávid és Szabó Andrea (2020): Digitalization and Gender Differences in Political Participation among Hungarian University Students. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 6(4). Interneten: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=930175> (letöltve: 2025. június 20.).
- Owen, Diana (2008): *Political Socialization in the Twenty-First Century: Recommendations for Researchers*. Paper presented for presentation at „The Future of Civic Education in the 21st Century” conference cosponsored by the Center for Civic Education and the Bundeszentrale für politische Bildung, James Madison’s Montpelier.
- Pecheron, Annick (1999): Durkheim és a kultúranropológia öröksége. In *A politikai szocializáció*. Szabó Ildikó és Csákó Mihály (szerk.). Budapest: Új Mandátum.
- Searing, Donald, Joel J. Schwartz és Alden E. Lind (1973): The Structuring Principle: Political Socialization and Belief Systems. *American Political Science Review* 57(2): 415–432.
- Sik Domonkos (2014): *Demokratikus kultúra és modernizáció*. Budapest: L’Harmattan.
- Simon János (1992): A demokrácia „másnapja” Magyarországon (avagy hogyan is demokratizálódtunk 1991-ben?). In *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány – Economix Rt.
- Szabó Andrea és Gerő Márton (2020): A magyar társadalom politikai integrációja. In *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, 89–126.
- Szabó Andrea, Susánszky Pál és Oross Dániel (szerk.) (2019): *Mások vagy ugyanolyanok? A hallgatók politikai aktivitása, politikai orientációja Magyarországon*. Budapest: Heinrich Böll Stiftung – TK PTI – Belvedere Meridionale.
- Szabó Ildikó (1991): *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*. Budapest: Tekintet Alapítvány.
- Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció*. Budapest: L’Harmattan.
- Szabó Ildikó és Csepeli György (1984): Politikai érzelmek iskolája. *Jel-kép* 2: 26–31.
- Tóth Fruzsina és Kiss Valéria (2024): Az apolitikusság mítosza és a demokratikus aktivitás. *Politikatudományi Szemle* 33(2): 33–53.

Függelék

8. táblázat. A minta megoszlása az elemzésben felhasznált szociodemográfiai jellemzők szerint

	%	N
Nem		
Férfi	47	640
Nő	53	710
Településtípus		
Budapest	18	244
Megyeszékhely, megyei jogú város	21	280
Város	32	432
Község	29	394
Életkor		
18-29	16	217
30-39	16	211
40-49	20	266
50-64	24	317
65+	25	338